

15. Докучаев В. В. К учению о зонах природы. Горизонтальные и вертикальные почвенные зоны / В.В. Докучаев. – СПб., 1898. – 28 с.

16. Ефремов Ю.К. Висилий Васильевич Докучаев как географ / Ю.К. Ефремов // Отечественные физико-географы и путешественники. – Москва: Государственное учебно-педагогическое изд-во мин-ва просвещения РСФСР, 1959. – С. 450–462.

Гармасар В.Г. Значение научных «докучаевских» экспедиций в истории развития современного природоведения. В статье рассматриваются научные достижения выдающегося ученого Докучаева В.В., основателя современного почвоведения и комплексного исследования природы.

Ключевые слова: Докучаев В.В., научные экспедиции, почвоведение, лесоразведение, борьба с засухой, чернозем.

Harmasar V.G. The significance of scientific "Duchachev" expeditions in the history of the development of contemporary natural science. The article deals with the scientific achievements of the outstanding scientist Dokuchayev V., the founder of modern scientific soil science and the complex study of nature.

Keywords: Dokuchayev V., scientific expeditions, soil science, forestry, struggle against drought, chernozem.

УДК 347.001(091)

ПРАВА НЕЗАКОННОРОДЖЕНИХ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ О.І. ЗАГОРОВСЬКОГО (1849–1919)

Пилипчук О.О.

(Державний університет інфраструктури та технологій, м. Київ)

У статті проаналізовано наукову спадщину українського вченого-юриста, члена Київського юридичного товариства О.І. Загоровського, і відображено внесок його наукової діяльності у розвиток сімейного права у Російській імперії, зокрема, у вирішенні питання про права незаконнонароджених дітей.

Показано значення французького цивільного кодексу «Code civil» для європейського і вітчизняного цивільного права. Висвітлено історію розвитку прав незаконнонароджених дітей у світі і особливо у Європі.

Ключові слова: юриспруденція, О.І. Загоровський, права незаконнонароджених, цивільне право, Code civil.

Взаємовідносини чоловіка і жінки були одними із перших соціальних стосунків в історії, які стали регулюватися правом. З цього приводу відомий український вчений, юрист Олександр Іванович Загоровський писав: «Закон рано створив для цього союзу відмінну форму, взяв його під свою опіку, дав йому особливі права і виділив, таким чином, цей формальний союз як свій, як законний, з низки про-

стих неформальних, незаконних союзів чоловіка і жінки» [1, С.1].

Термін «незаконнонароджені діти» має свою історію в цивільному законодавстві європейських країн. Їх називали по-різному: і «позашлюбні», і «природні», але в результаті усі зупинились на «незаконнонароджених». І хоча з точки зору природного права (людина має невід'ємне право на життя) усі діти є законними, у той самий час цивільні права дитини у XIX ст.

були напряму пов'язані із шлюбом, а шлюб, як відомо, є справа законна.

Незаконнонароджені діти були, на жаль, нормою для тогочасного європейського суспільства. Життя і доля таких дітей були дуже невтішними. Вони нерідко помирили в ранньому віці, ставали жертвами злочинів або самі скоювали злочини, потрапляли у виховні будинки. І звідси велика кількість проблем і прецедентів, яка спричинила необхідність закріплення деяких прав таких дітей на законодавчому рівні [2].

У даній публікації ми розглянемо наукову спадщину Олександра Івановича Загоровського як видатного українського вченого, члена Київського юридичного товариства, і зупинимося на окремих правових положеннях стосовно незаконнонароджених, побачимо, як вчений це питання розглянув у Французькому цивільному кодексі і з'ясуємо вплив його наукової діяльності на зміни вітчизняного законодавства з даного питання.

У 1804 р., після Великої французької революції, у Франції з'явився *Code civil* (цивільний кодекс). Його було прийнято за ініціативою першого консула Французької республіки Наполеона Бонапарта, тому його ще називають «Кодексом Наполеона». Він складався з 3-х книг і містив норми цивільного, спадкового, сімейного, майнового права, а також норми про статус фізичних осіб, про речі і про зобов'язання. Він став таким популярним, в першу чергу через активну зовнішньополітичну діяльність Наполеона, що в наступні роки його було прийнято в значній частині західної Німеччини, в Царстві Польському, в Бельгії, Люксембурзі, Баварії, Нідерландах, на Сицилії та інших регіонах Європи. З часом, у XIX – XX ст. на основі його нормативно-правових положень або за його прикладом було створено цивільні кодекси багатьох країн Північної і Південної Америки, Азії та Африки (Чилі, Італія, Канада, Іспанія, Єгипет, Швейцарія, Аргентина, Уругвай, Пуерто-Ріко, Лівія, Катар, Ірак, Йорданія, Бразилія, Мексика, Перу, Китай та ін-

ші). Загалом, до середини XX ст., норми «Кодексу Наполеона» використовувалися більш як в 70 країнах світу. Це пояснювалось як політичними причинами (адже Франція володіла значною кількістю колоній), так і високою і впливовою французькою культурою. Крім того, «Кодекс Наполеона» мав ще й такий великий авторитет завдяки прогресивним нормам і високому юридичному рівню, тому прекрасно підходив для правового регулювання економічних відносин у більшості буржуазних країн. Із відповідними змінами він діє у Франції й донині [3].

В Російській імперії положення *Code civil* вперше було використано М.М. Сперанським у проєкті цивільного укладення в 1808 році. Сучасники зазначають, що структура і низка норм російського кодексу були дуже подібні до французького. Але Державна Рада, на засіданнях якої протягом 1810–12 рр. відбулось 43 засідання з обговорення даного питання, врешті решт це цивільне укладення в дію не ввела. В першу чергу, це було продиктовано через тогочасну політичну опалу М.М. Сперанського. І тільки наприкінці XIX ст., коли йшла робота над новим проєктом цивільного кодексу Російської імперії, *Code civil* відіграв свою роль.

Цей процес було розпочато імператором Олександром III у 1882 році. Уся соціально-політична ситуація в країні підійшла до того моменту, коли потрібно було провадити відповідні зміни. Реформи імператора Олександра II дали свої результати. В країні активно розвивались капіталістичні відносини. З'явилась низка правовідносин, які вимагали свого активного регулювання, а Звід законів Російської імперії з ними вже не справлявся. Тому було прийнято рішення про створення Цивільного укладення Російської імперії, яке мало б містити принципово нові норми цивільного законодавства [4].

Звичайно, що в даний час положення *Code civil* детально розглядалися на засіданнях юридичних факультетів і наукових товариств. Взагалі ознайомлення з європейським законо-

давством, на той час, було досить поширеною практикою. Так, у 1879 р. науковому співтовариству Київського університету Св. Володимира було представлено наукову працю молодого вченого-юриста, випускника Київського університету, спеціаліста з сімейного права О.І. Загоровського «Незаконнонароджені за Саксонським і Французьким цивільним кодексом у зв'язку з принциповим рішенням питання про незаконнонароджених взагалі» (1879), яка звернула на себе увагу вчених Київського юридичного товариства через вже давно назріле питання прав незаконнонароджених дітей.

Цю роботу вчений розпочав у 1876 р., коли рішенням Ради Університету Св. Володимира його було відряжено до Європи на стажування на два роки, де він вивчав цивільне законодавство. Пізніше ця праця стане його магістерською дисертацією, а також однією із перших вітчизняних фундаментальних праць з сімейного права. Вона принесє йому, рішенням юридичного факультету, ступінь магістра цивільного права і посаду приват-доцента по кафедрі цивільного права Київського університету. А після захисту докторської дисертації «Про розлучення в російському праві» у 1886 р. його було обрано членом Київського юридичного товариства [5].

Пізніше Олександр Іванович опублікував ще й фундаментальну монографію «Курс сімейного права» (1902) – свою найголовнішу наукову працю, яка стала першим посібником для юридичних факультетів університетів з сімейного права, і в якій добра третина матеріалу присвячена питанням незаконнонароджених дітей.

Але повернемося до першого джерела його досліджень. В першу чергу, у науковій праці «Незаконнонароджені за Саксонським і Французьким цивільним кодексом у зв'язку з принциповим рішенням питання про незаконнонароджених взагалі» Олександр Іванович представив детальний історичний огляд прав незаконнонароджених у світі загалом і у Російсь-

кій імперії зокрема, а також детально описав закордонне законодавство з даного питання.

Історично так склалось, що до XIX ст. тільки ті діти, які народжувались в законних шлюбах, були предметом піклування законодавства, а доля незаконнонароджених була дуже невтішною, нерідко вони не мали ніяких прав на спадок, не користувались захистом закону, а в деяких випадках були предметом його переслідування. Тільки у XIX ст., коли в галузі сімейного права став набирати сили *принцип загального рівноправ'я*, доля незаконнонароджених дітей стала покращуватись. Для них у системі законодавства стали відводити особливе місце, яке гарантувало їм певну частку сімейних прав.

Треба зазначити, що в багатьох країнах цей принцип завжди був дуже важливим, адже він є постулатом демократії і класичного лібералізму, згідно якого усі громадяни країни є рівними перед законом. Порушення даного принципу називається *дискримінацією*. Одразу зазначимо, що в сучасній Україні цей принцип прописаний у Ст. 24 Конституції України: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». Стосовно дітей, народжених не у шлюбі, Конституція України у Ст. 52 говорить наступне «Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним» [6].

Історія інституту незаконнонароджених дітей бере початок багато століть назад і пов'язана зі шлюбом, а також з такими двома поняттями соціальних відносин чоловіка і жінки, як полігамія і моногамія.

На Сході, наприклад, у стосунках чоловіків і жінок переважала полігамія, власне як і в наші часи, через що

такої великої різниці між законно- і незаконнонародженими дітьми не існувало. Звичайно, коли шлюб є союзом чоловіка не з однією жінкою, а з декількома, тоді співжиття поза шлюбом не може бути таким різким порушенням його, як в першому випадку. Звідси і результат порушення – незаконнонароджені діти.

У східних країнах згадки про незаконнонароджених дітей спочатку зустрічаються в Індії, в книзі законів Ману – давньоіндійській збірці правових норм, яка сформувалась протягом періоду II ст. до н.е. – II ст. н. ери. Права незаконнонароджених дітей регулювались відповідно до тієї касты, в якій вони народились.

В давньому Китаї взагалі не було різниці між законними і незаконнонародженими дітьми. Тільки перевага рангу і почетеї переходила на старшого сина головної дружини померлого. У євреїв законодавча книга Талмуд визнавала рівноправ'я усіх дітей, не звертаючи уваги на те, хто їх мати. Тільки діти іноземок і рабинь не мали права на спадок. У давньому Єгипті також зустрічаються згадки про рівноправ'я законно- і незаконнонароджених дітей.

Для Персії є відомою збірка Авеста, яку ще називали свого часу Зендавеста, – священне писання зороастризму, яке, згідно історії, було написано Заратустрою, а для арабських народів – Коран, який було написано у VII ст. н. ери. В них також було прописано рівність прав законно- і незаконнонароджених дітей, але в них вже з'явилися положення, які обмежували полігамію. Так, в Корані кількість дружин була обмежена чотирма, а в Авесті багатоженство дозволялось лише в тому випадку, коли від першої дружини не було дітей. А взагалі, із усіх відомих давніх законодавств Сходу персидське було єдиним, яке несприятливо ставилось до полігамії і більше прагнуло до моногамії [1].

В Римській імперії поняття «сім'я» було настільки фундаментальним, що незаконнонародженому не бу-

ло місця в сім'ї. Не маючи батька, така дитина не підкорялась батьківській владі, а разом з тим не могла бути членом сім'ї. Незаконнонароджені діти мали велику соціальну ваду – вони були повністю безправними у такому понятті як «громадянство», тобто вони не були громадянами.

Олександр Іванович писав, що відомі римські Закони XII таблиць встановлювали три види спадкоємців, але жодний з них не стосувався незаконнонароджених. Те саме стосувалось і матері, яка не перебувала у шлюбі, – незаконнонароджені діти не мали права на спадкування її майна. Дуже швидко в Римі було визначено, що такі, досить суворі, закони не відповідали реаліям дійсності. Тому з часом у т. зв. третю лінію спорідненості було поставлено кровних родичів померлого, що дало можливість незаконнонародженим отримувати хоч якусь спадщину, особливо якщо в перших двох лініях спадкоємців не було. Пізніше, у процесі спадкування після матері, в першу лінію спорідненості входили її діти, навіть незаконнонароджені, а вже потім усі інші родичі.

У 306 р. н.е. до влади в Римській імперії прийшов імператор Костянтин Великий, після чого почався період значних змін. Саме він зробив християнство панівною релігією, у 330 р. перевів столицю Римської імперії з Риму до Константинополя, а також організував новий державний устрій. У цей період в країні було дуже поширено таке поняття, як *конкубінат* – співжиття неодруженої жінки низького соціального стану з чоловіком (в чомусь подібно до сучасного громадянського шлюбу). І за Костянтина Великого конкубінат став тим видом стосунків, до якого закон ставився недоброзичливо. Звичайно, діти від таких стосунків не мали ніяких прав, зокрема права спадкування.

З приходом до влади у 527 в. візантійського імператора Юстиніана I становище незаконнонароджених дітей принципово змінилось. Саме він допустив незаконнонароджених дітей до

спадкування. Якщо після чоловіка не залишалось ані дітей, ані дружини, незаконнонароджена дитина разом із своєю матір'ю мали право отримати 1/6 від спадку, в протилежному випадку вони мали право на аліменти. Пізніше імператор пішов ще далі – незаконнонароджена дитина могла успадкувати половину майна свого батька, а у випадку, коли більше, окрім неї, не було ніяких інших родичів, то й увесь спадок. За наявності законної дружини і дітей, незаконнонароджені діти отримували 1/2 від спадку.

Цікавою була ситуація з даруванням майна. Незаконнонароджені діти мали право отримувати від батька які завгодно подарунки у будь-якій кількості. А от мати не мала права щось дарувати чи заповідати своїй незаконнонародженій дитині.

Усі ці права і можливості стосувались лише дітей конкубіни, але ж були ще й інші незаконнонароджені діти, які цих прав не мали. *Конкубінат* і надалі був дуже поширеним у Римській імперії видом співжиття чоловіка і жінки. Він був законним у воїнів, а також у тому випадку, коли неможливо було укласти законний шлюб (наприклад, союз сенатора і акторки).

У Середньовічній Європі він став ще більше популярний, зокрема, у селян через те, що не було обов'язку брати церковний шлюб. Це зобов'язання з'явилося лише у XVIII столітті. Натомість у вищих верствах населення офіційному шлюбу приділялось велике значення, адже за його допомогою можна було вирішувати багато політичних, соціальних і фінансових питань [7, С. 353–355].

В Європі із введенням християнства і розповсюдженням його впливу, церква взяла під свій контроль шлюб. Тому конкубінат вона не схвалювала. Але боролась з ним довго. В першу чергу, новостворене канонічне право розділило усіх незаконнонароджених дітей на дві категорії:

1. Ті, що народились від стосунків, де чоловік і жінка могли укласти шлюб.

2. Ті, що народились від стосунків, де чоловік і жінка не могли укласти шлюб (адюльтер, кровозміщення, зв'язок з духовною особою).

Усі ці діти були позбавлені права спадкування, а в 9 ст. н.е. для них стали з'являтися обмеження в соціальному стані. Наприклад, вони не мали права отримувати церковний сан або посаду. Але разом з тим було встановлено нові способи розширення їх правоздатності (дозвіл папи, узаконення). Однак і цей факт стосувався лише незаконнонароджених дітей першої категорії.

У Київській Русі існувало багатоженство і належництво, тому важко було розділяти законних і незаконнонароджених дітей. Як свідчить історія, незаконнонародженість не була перешкодою до княжого престолу. Прикладом цього факту є князь київський Володимир Великий, який був сином великого князя Святослава і рабині Малуші. До введення християнства нерідко незаконнонароджені діти отримували права законних. Але й після хрещення Русі процес цього розділення відбувався досить поступово. Захист інтересів законних дітей і розмежування їх з незаконнонародженими взяла на себе церква. Взагалі церква тривалий час, до Петра I, регулювала усі аспекти сімейного права.

Як писав відомий вітчизняний вчений-правознавець, професор Київського університету, К.А. Неволін: *«Релігія має вплив, більш менш прямий, на всі галузі цивільного правознавства. Але особливо очевидним чином вона виявляє свій вплив в законах про сім'ю. Для неї у високій мірі важливий належний устрій сімейного життя... Ця галузь життя людини потребує законодавства, яке діятиме безпосередньо на серце і совість. Найважливіше в сімейних відносинах недосяжно для цивільного суду і законодавства. Любові, відданості та інших подібних почуттів, які повинні відчувати один до одного члени сім'ї, і без яких союз між ними знищиться б в самому його існуванні, не можна ні визначити в кілько-*

сті наказів на певні дії, ні примусити цивільними заходами. Тому не дивно, що із зміною релігії народу і сім'я в нього створюється на інших началах і підставах» [8, С.45].

Стали з'являтися перші нормативно-правові акти у вигляді церковних статутів великих князів, наприклад Статут Володимира Мономаха 1113 р., у яких були прописані норми про шлюб, перелюбство і незаконнонароджених дітей. За Литовськими статутами 1529–1588 рр. незаконнонароджені і позашлюбні діти не мали жодних прав на опіку і спадкування.

В Соборному укладенні 1649 р. Росії незаконнонароджені не прирівнювались до законних дітей. В ньому не існувало інституту узаконення незаконнонароджених дітей. Крім того, воно постановляло шукати і судити святительським судом батьків такої дитини, а самих незаконнонароджених дітей страчувати.

При Петрі I законодавство, що регулювало права незаконнонароджених дітей, стало світським і перейшло від церкви до державної влади. При ньому вперше з'явився закон, який зобов'язував батька брати участь в житті своєї незаконнонародженої дитини. Її записували за матір'ю і закріплювали за тим місцем, де вона жила, а дитина від кріпосної матері записувались за її власником. На жінок дворянського роду ці правила не розповсюджувались. Позашлюбні діти таких жінок титули і спадок не отримували. Це було можливо у виняткових випадках, коли дозвіл було отримано від самого імператора.

За часів імператриці Катерини II, відомої своїми ліберальними поглядами наприкінці життя, влада потроху стала усвідомлювати безправний стан незаконнонароджених дітей. Стали з'являтися окремі законодавчі акти, згідно яких незаконнонароджені діти могли отримувати частково або повністю права законних дітей. Стали з'являтися перші прецеденти узаконення дитини через шлюб її батьків.

За імператора Олександра I цю норму було затверджено Державною думою. За його правління було здійснено спробу легітимізувати незаконнонароджених дітей в проекті Цивільного укладення 1814 року. Але, як відомо, реформи Олександра I поступово було згорнуто, тому даний нормативно-правовий акт в діло так і не вступив.

За царювання імператора Миколи I дане питання отримало зворотній хід. Усі потурання, прийняті раніше, було скасовано. Ніякі прохання з приводу узаконення незаконнонароджених дітей більше не приймалися.

В епоху правління великого реформатора імператора Олександра II у 1858 р. було розроблено *Правила про розгляд клопотань про узаконення дітей*, згідно яких розглядалися прохання про узаконення дітей в окремих випадках. На основі цих правил у 1860 р. було видано Наказ про узаконення народжених до шлюбу дітей або всиновлення вихованців і приймаків. Цей наказ хоч і увійшов до Зводу законів Російської імперії, але опублікованим не був. Його використовували лише в окремих випадках.

Таким чином, влада намагалась, з одного боку, зберегти моральні устої суспільства, а з іншого допомогти окремим, важливим для держави, особам, що потрапили у складну ситуацію [9].

У європейських народів в період Середньовіччя відбувалось переслідування і заперечення нерівних шлюбів і незахищеність незаконнонароджених дітей. Таким чином, протягом багатьох століть благородний клас населення відстоював ці права з метою запобігання нерівним шлюбом і збереженню чистоти крові. Але представники різних класів все одно вступали в особисті і статеві стосунки і від цього народжувались незаконнонароджені діти.

Для того, щоб якимось врегулювати цю ситуацію, у XIII ст. з'явився т. зв. *морганатичний шлюб*, який укладався між особами нерівного соціального стану, при якому чоловік або дружина

нижчого стану не отримували такого ж високого стану, як в другого з подружжя. Цей союз носив законний характер, але не мав таких наслідків, як звичайний шлюб. Дружина не поділяла суспільного стану чоловіка, а діти лише мали право на те, що для них було призначено в шлюбному договорі.

У французькому звичаєвому праві спочатку панував давньонімецький погляд на становище незаконнонароджених, які не мали жодних прав. І в першу чергу, такі люди не мали цивільних прав. Зокрема, працювало правило: незаконнонароджені діти не мали права на спадкування. Одночасно з цим незаконнонароджені мали право заповідати своє майно. Але у спадкуванні по закону усе майно незаконнонародженої людини переходило не до кровних спадкоємців, а до тих осіб, які мали на це право. До XV ст. незаконнонароджені не мали ніяких публічних прав [1].

Після Французької революції 1789 р., коли найголовнішою цінністю було визначено природні права людини, незаконнонароджені діти отримали приблизно ті ж самі права, що і законні. Вони мали право спадкувати не тільки після батьків, а й після інших родичів. Але такі зміни відбувались поступово.

Для того, щоб незаконнонароджена дитина отримала свої права, хоча б один з батьків повинен був її визнати. Невизнаних незаконнонароджених дітей кодекс Наполеона взагалі не бачив.

О.І. Загоровський зазначав, що Code civil визнавав три випадки, коли дитина, яка народилась в шлюбі, визнавалась незаконнонародженою:

- коли було доведено фізичну неможливість статевих стосунків чоловіка і жінки;
- коли було доведено зраду дружини;
- коли мало місце розлучення.

На підставі цього, незаконнонародженими визнавались:

- діти, які народились до шлюбу;

- діти, які народились 300 днів потому після розлучення;

- діти, які народились в шлюбі, але за 180 днів до його укладення;

- діти, які народились в шлюбі після 180 днів після його укладення, але в тому випадку, коли буде доведена хоч одна з вище перелічених причин (адюльтер, розлучення, імпотенція).

Для встановлення спорідненості незаконнонароджений мав представити відповідні докази. Існувало три види таких доказів:

1. Письмові документи і приватні листи, які доводили існування інтимних стосунків між батьками або факти піклування батька про новонароджену дитину, як про законну.

2. Фактичні – доведені факти, показання свідків.

3. Природні – вражаюча схожість дитини і батьків (на сьогодні для цього ми вже маємо тест ДНК).

На підставі цих доказів суд приймав остаточне рішення у справі про встановлення батьківства. Але загалом уся доказова база Code civil була побудована таким чином, щоб довести законність народження дитини було б якомога складніше. Так він визнавав три види законного синівства: титул, права законно народженої дитини і свідчі показання [10].

На початку XIX ст. у Франції народження дитини підтверджувалось актом про народження. По досягненню дитиною повноліття вона отримувала паспорт. Незаконнонароджені діти отримували лише акт про народження, а у паспорті їм було відмовлено. Тільки визнання батьками своєї незаконнонародженої дитини давало можливість отримати цивільну дієздатність. Дитину можна було визнати своєю як до народження, так і протягом усього її життя. Визнання було актом волевиявлення і не мало зворотної дії, адже це впливало на долю тієї особи, яку визнавали. Визнання можна було здійснити до шлюбу, або воно зазначалось в акті про шлюб.

Визнання незаконнонародженої дитини автоматично здійснювало її узаконення, що можна було зробити тільки одним шляхом – укладанням законного шлюбу. Незаконнонароджені діти, в такому випадку, ставали законними, окрім дітей від перелобства і кровозмішення.

Незаконнонароджена дитина у якійсь мірі могла розшукувати своїх батьків. Але стосовно матері процес був настільки складним і вимагав стільки процесуальних дій, що був практично неможливим. Законодавець настільки намагався зберегти недоторканість жіночої честі, що поступився для цього інтересами дитини. А розшукування батька взагалі заборонялось законом.

До XIX ст. незаконнонароджені діти не мали жодних спадкових прав. Дореволюційне законодавство у Франції приносило в жертву інтереси дитини заради інтересів громадського порядку. Після революції ситуація кардинально змінилась. В Code civil було визначено, що незаконнонароджені діти спадкували майже на тих самих правах, що і законні. Таким чином, нові закони жертвували суспільними інтересами заради інтересів дитини.

Згідно Code civil отримати спадщину могли тільки незаконнонароджені визнані діти. Але при цьому вони не були спадкоємцями, тобто не могли спадкувати майно за законом. Тільки за заповітом, або мали право вимагати спадщину від спадкоємців, на підставі доказів споріднення. Об'єм спадкових прав залежав не тільки від кількості і якості конкурентів, а ще й від того, чи отримували вони щось в подарунок при житті спадкодавця. Кодекс чітко визначав не тільки порядок спадкування незаконнонародженого, а й осіб, які спадкували після нього. Перша черга спадкування – діти, друга – батьки незаконнонародженого, третя – брати і сестри.

Стосовно батьківської влади, Code civil давав право батькам накладати виправні заходи на своїх дітей. Це – єдина норма з даного питання, закрі-

плена у ньому. Але, виправні заходи припускали і право виховання, і право піклування про перші необхідні потреби таких дітей. Безумовно, було визнано, що тільки чоловіки могли скористуватись таким правом, адже як відомо, права жінки того часу взагалі були мізерні. Навіть якщо така жінка визнавала своє материнство, від неї нічого не залежало. Крім того, законодавець вважав, що дати обом батькам однакоvu владу, – це дати привід для сварок. Тобто, «*утримувачем батьківської влади має бути чоловік*»[11, С.250].

Право виправлення було прописано так широко у Code civil, що усі інші особисті права батьків мались на увазі самі собою, що і накладало на батьків не тільки право, а й обов'язок виховувати своїх незаконнонароджених дітей. Вчений зазначав, що на той час в усіх цивільних кодексах не зустрічалось поняття батьківської влади в сенсі римської *patria potestas*, але був обов'язок батьків по відношенню до дітей, і влада ця була їм дана саме як засіб виконувати цей обов'язок. Як бачимо, законодавець, можна сказати, захищав, в певній мірі, права таких дітей.

Цікавою була норма, яка стосувалась обмеження батьківської влади стосовно незаконнонароджених дітей. Тобто суд, що досить важливо, повинен був тримати контроль над цією владою, яка могла проявлятися у двох випадках:

- в особистих відносинах (право нагляду, право виховання, право виправлення і право давати дозвіл на шлюб);
- в майнових правах (зокрема, спадкування).

Право нагляду і виховання полягало в тому, що дитина не мала права залишати батьківський дім без дозволу батька. Крім того, без батьківської волі дитина не могла вибирати будь-який рід служби, вступати у чернецтво. Виняток складало тільки бажання дитини, що досягла 20 років, без згоди батьків, вступати на військову службу волонтером.

На той час право давати чи не давати згоду на шлюб було непорушним. Син до 25 років або донька до 21 року не могли укласти шлюб без згоди батьків. Якщо батьки не могли домовитись між собою, достатньо було згоди батька. Якщо незаконнонароджена дитина була визнаною, до неї застосовувались такі ж самі правила. Цікавим є той факт, що діти, які досягли повноліття (чоловіки до 30 років, а жінки до 25), могли отримувати згоду батьків на шлюб за допомогою т. зв. шанобливого акта. Цей процес здійснювався через 2-х нотаріусів або одного нотаріуса та 2-х свідків, до трьох разів, кожного разу через місяць. І якщо після третього акту батьки не давали згоди, то через місяць шлюб можна було укласти не отримуючи згоди батьків. Після вказаного віку згоду питали лише раз.

Окрім шлюбу, батьки незаконнонароджених дітей мали право давати згоду ще й на всиновлення цієї дитини. Крім того, за досягненням незаконнонародженою дитиною 15 років, вони мали право її емансипувати, тобто надати їй повну діє- і правоздатність [12].

Як відомо, нерідко закон пишеться із прецедентів. Так і в Code civil з'явилась заборона батькам користуватись майном своїх незаконнонароджених дітей, – т. зв. *право узурфрукта* – майнове право користування чужим майном з правом володіння доходами від нього, але з обов'язком зберігання його цілісності, цінності і господарського призначення. Законодавець позбавив батьків незаконнонароджених дітей цього права, адже узурфрукт на користь таких батьків став би заохоченням конкубіната. Тому, безумовно, право керування майном незаконнонародженої дитини, згідно Code civil, мали лише опікуни, призначеної для такої дитини законом. Нерідко такими опікунами ставали справжні батьки таких дітей [13].

У французькому законодавстві незаконнонароджена дитина мала право носити прізвище того з батьків, який цю дитину визнав, хоча в Code

civil не було статті щодо цього. Це була визнана наукою і практикою традиція. Те саме стосувалось і аліментів. Хоча закон також не містив жодного подібного зобов'язання стосовно незаконнонароджених дітей, у практиці існували зовсім інші звичаї і вважалося, що той з батьків, хто дитину визнав, ніс обов'язок сплати аліментів. І не тільки громадські традиції і наука так вважали, але й суди ґрунтувались у своїй діяльності на таких міркуваннях.

Code civil створив суперечливу ситуацію і залишив утримання незаконнонароджених дітей поза законом. Адже в ньому була прописана норма, у якій говорилося, що якщо один із подружжя визнавав свою незаконнонароджену дитину, то ця дитина не повинна шкодити інтересам ні другого з подружжя, ні дітям, що народились у даному шлюбі. І якщо враховувати, що принципи французької демократії встановили принцип, згідно якого дозволено все, що не заборонено законом, то дане питання, можна сказати, залишалось відкритим і вирішувалось відповідно до кожного конкретного випадку. Законодавець не забороняв платити аліменти незаконнонародженій дитині, але й не накладав такого обов'язку на її батьків.

Стосовно суми аліментів, закон говорив, що аліменти виділяються відповідно до потреб дитини і майнових можливостей того, хто платить аліменти. А на практиці судді, зазвичай, визначали цю суму в такому ж розмірі, як і для законних дітей. Крім того, у законі було закріплено норму, що у випадку, коли батьки незаконнонародженої дитини дали їй при житті професію або сплачували аліменти, після смерті батьків такі діти вже не мали права пред'являти претензії до спадку. Ну і звичайно, незаконнонароджені діти були самі останні в черзі на спадок своїх батьків [14].

Окремою категорією незаконнонароджених були діти, що народились від *від перелюбства і кровозмішення*, що було дуже болючим для європейського суспільства XIX ст. питанням че-

рез саму моральну природу тогочасного суспільства. Як зазначав О.І. Загоровський: *«Із загальної маси незаконнонароджених, французьке законодавство виділяє, як особливу, категорію дітей від перелюбства і кровозмішення. Це самі нелюбимі діти французького законодавця. Народження дітей, яке є плодом перелюбства або кровозмішення є чисте нещастя для моралі. Тому не тільки не потрібно зберігати будь-який слід існування такого народження, але і було б бажано знищити будь-яку пам'ять про нього»* [11, С.243–244].

В першу чергу, Code civil визначав, що визнання батьками такої незаконнонародженої дитини не робить її законною. Крім того, як таким дітям, так і третім особам заборонялось розшукувати своїх батьків. *«Кодекс забороняє розшукувати батьків – перелюбів і кровозмішувачів з міркувань громадської пристойності. Він вважає, що виводити назовні це неподобство батьків – факт у вищій мірі деморалізуючого характеру»* [Там само, С.246–247]. Тому в ньому і не визнається будь-якого зв'язку між незаконнонародженими дітьми і їх батьками. Такі діти не мали ніяких спадкових прав. Закон призначав їм лише аліменти. А порядок спадкування після них законом визначений не був.

Як бачимо, європейське законодавство, переважно в особі французького цивільного кодексу, з питань незаконнонароджених дітей було досить двозначним, але воно було. І це головне. І як відомо, закон досить гнучке поняття і його можна трактувати по-різному, за можливості.

Таким чином, дана наукова праця О.І. Загоровського досить детально висвітлила для вітчизняних науковців і законотворців норми прогресивного європейського законодавства з питань незаконнонароджених дітей і розкрила багато невідомих аспектів, корисних для вітчизняного законодавства.

Олександр Іванович написав дану наукову працю через 18 років після відміни кріпосного права в Російській

імперії і через 75 років після введення в дію «Кодексу Наполеона». Тому і наголошував, що реформа законодавства у галузі сімейного права в Російській імперії була б не просто бажаною, а необхідною, адже проблеми незаконнонароджених дітей та їх батьків ніяк не регулювались вітчизняним законодавством, зокрема Зводом законів Російської імперії, на відміну від Західної Європи.

Згідно Зводу законів батько не міг мати ніякого зв'язку із своєю незаконнонародженою дитиною і навіть його добровільне визнання не могло виправити ситуацію. Звичайно, при такій ситуації незаконнонароджена дитина не мала права ні на спадщину, ні навіть на аліменти. З матір'ю Звід визнавав юридичний зв'язок з її незаконнонародженою дитиною, але справа далі аліментів не йшла.

Незаконнонароджені діти навіть не могли користуватись правом опіки, як діти-сироти, і тому не мали ніяких цивільних прав. Вони не могли народитись людиною «благородного» стану і залишались із клеймом незаконнонародженого навіть тоді, коли батьки одружувались. Їх не можна було приймати на державну службу з отриманням чину і рангу. Формувався цілий прошарок суспільства, зовсім цивільно не захищений і кинутий напризволяще. Такі люди були позбавлені навіть публічних прав, від чого в Західній Європі вже давно відмовились.

О.І. Загоровський наголошував, що в той час, як законодавець в Російській імперії усіяко захищав інтереси аристократії тим, що не визнавав існування незаконнонароджених дітей, одночасно дивився крізь пальці на процвітання старих традицій і безкарність, коли поміщики і аристократи могли робити що їм заманеться із своїми кріпосними жінками, від чого народжувалось багато незаконнонароджених дітей.

Таким чином, він зробив висновки, що за прикладом провідного європейського законодавства, зокрема французького, реформа сімейного

права у частині прав незаконнонароджених дітей мала містити такі положення, а саме:

- введення аліментарного обов'язку;
- впровадження інституту визнання незаконнонародженої дитини, як способу констатації батьківства;
- надання законності для такої дитини через шлюб її батьків;
- встановлення обов'язкової опіки над незаконнонародженою дитиною;
- надання права спадкування майна такою дитиною хоча б за батьками;
- відміну обмежень в публічних правах незаконнонароджених.

Олександр Іванович був переконаний, що таке реформування могло б принести тільки вигоду держави і вивести її на новий рівень соціально-правових відносин у сімейному праві [14, С.322–235].

На початку другої половини XIX ст. в Російській імперії, як вже зазначалось, узаконення незаконнонародженої дитини було винятковим і здійснювалось лише в окремих випадках. Про такий дозвіл усім бажаючим не могло й бути мови, законодавець зазначав, що *«моральна розбецєність і пограння сімейних стосунків стали б неминучим наслідком надання такого права»* [15, С.14].

Але юристи і науковці того часу постійно наголошували, що така заборона проблеми не вирішує, і страждали від таких законів тільки діти, які зовсім не були винними у злочині, скоєному їх батьками. Більше всього незаконнонароджених дітей народжувалось у жінок, які працювали прислугою, а також у жінок, що працювали на фабриках і заводах.

У 70-80 рр. XIX ст. це питання активно обговорювалось на засіданнях юридичних товариств, зокрема Київського, де всі вчені і представники закону сходились в одному – права незаконнонароджених дітей, зокрема способів узаконення, питань опіки, утримання і спадкування, потрібно було закріплювати на законодавчому рівні. О.І. Загоровський був одним із яскра-

вих представників такого співтовариства, виступав на засіданнях вчених товариств, друкованих виданнях і у пресі. І вони такі добились свого своєю наполегливою діяльністю.

В результаті, 12 березня 1891 р. Імператором Олександром III було підписано закон *Про узаконення і всиновлення дітей*, який увійшов до Зводу законів Російської імперії окремим розділом. Згідно цього закону дозволялось узаконювати тільки звичайних незаконнонароджених дітей шляхом укладання шлюбу, виключення складала діти від перелюбства і кровозмішення. Процес узаконення відбувався через суд за клопотанням обов'язково обох батьків не пізніше одного року після шлюбу. Узаконення давало незаконнонародженим дітям такі ж самі права, які були у законних. У виключних випадках за окремим дозволом імператора можна було узаконити дитину батькам, які з певних причин не змогли укласти шлюб. У 1902 р. було прийнято закон, згідно якого можна було узаконити дітей від перелюбства і кровозмішення. Усі ці норми були величезним проривом у вітчизняному законодавстві [16].

Таким чином, О.І. Загоровський є відомим представником української науково-педагогічної юридичної інтелігенції, наукова спадщина якого мала величезне значення у вирішенні соціальних питань, у даному випадку – прав незаконнонароджених дітей. Олександр Іванович був яскравим представником своєї сучасності, талановитим вченим і педагогом у сфері сімейного права, гарним прикладом того, як одна людина своєю наполегливою працею, науковими статтями і виступами в пресі, разом із своїми колегами і однодумцями, змогла зрушити в місця величезну соціальну проблему і надати їй подальшого розвитку.

Без перебільшення можна сказати, що завдяки таким людям, як О.І. Загоровський, ми на сьогодні маємо абсолютно рівні демократичні права у галузі сімейного права. І ми пишаємось тим, що ця людина була українським вченим, активним діячем Київського юридичного товариства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загоровский А.И. Незаконнорожденные по саксонскому и французскому гражданским кодексам // Университетские известия. 1879. №1. С.1–27.
2. Зайцева С.В. Факторы, оказывавшие влияние на рождение внебрачных детей в Российской империи во второй половине XIX в. // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. 2010. №4(2). С.144–152.
3. Арисов Н.Н. Французский гражданский кодекс 1804 года. М., 1972. 281 с.
4. Пилипчук О.О. Створення та розвиток юридичного факультету в університеті Святого Володимира у першій половині XIX століття / Емінак. 2017. Т.2, № 4 (20) (жовтень–грудень). С. 114–121.
5. Бачур Б.С. Забытые имена: Александр Иванович Загоровский (к 150-летию Одесского (Новороссийского) университета) // Правова держава. 2015. №19. С.8–12.
6. Конституція України. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>
7. Загоровский А.И. Курс семейного права. Одесса, 1909. 564 с.
8. Неволін К.А. Полное собрание починений. Спб., 1857. Т.III: История российских гражданских законов. Часть первая: Введение и книга первая о союзах семейственных. – 444 с.
9. Черкашина Н.В. Законодательная хроника о правовом положении незаконнорожденных детей // Бизнес в законе. 2013. № 3. С. 7–11.
10. Загоровский А.И. Курс семейного права. Одесса, 1909. 554 с.
11. Загоровський А.И. Незаконнорожденные по саксонскому и французскому гражданским кодексам // Университетские известия. 1879. №4. С.242–283.
12. Загоровський А.И. Незаконнорожденные по саксонскому и французскому гражданским кодексам // Университетские известия. 1879. №3. С.129–164.
13. Дорн Л.Б. Об узурфрукте по римскому праву. Т.1. СПб., 1871. – 507 с.
14. Загоровський А.И. Незаконнорожденные по саксонскому и французскому гражданским кодексам // Университетские известия. 1879. №5. С.183–325.
15. Ляпидевский Н.П. О дополнении нашего действующего законодательства постановлениями об узаконении и признании детей, рожденных вне брака. Москва, 1876. 220 с.
16. Зайцева С.В. Узаконение внебрачных детей в Российской империи в конце XIX–начале XX века // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. 2010. №4(3). С.110–116.

Pylypchuk O.O. The rights of illegitimates in the scientific works of O.I.Zagorovskiy (1849-1919). *The article was aimed to analyze the scientific heritage of Ukrainian scientific lawyer, the member of Kyiv Law Society of O.I.Zagorovskogo and his contribution to the scientific research in the sphere of development of Family Law in the Russian Empire is being demonstrated, in particular, according to the solving of the matter concerning illegitimates.*

The value of the French «Code Civil» for European and Soviet Civil Law is presented. The evolution of development of the rights of illegitimates in the world, in particular, in Europe is highlighted.

Key words: case-law, O.I.Zagorovskiy, the rights of illegitimates, Civil Law, Code Civil.

Пилипчук О.О. Права незаконнорожденных в научных трудах А.И. Загоровского (1849–1919). *В статье проанализировано научное наследие украинского ученого-юриста, члена Киевского юридического общества А.И. Загоровского и отражен вклад его научной деятельности в развитие семейного права в Российской империи, в том числе в решение вопроса о правах незаконнорожденных детей.*

Показано значение французского гражданского кодекса «Code civil» для европейского и отечественного гражданского права. Отражена история развития прав незаконнорожденных детей в мире и особенно в Европе.

Ключевые слова: юриспруденция, О.И. Загоровский, права незаконнорожденных, гражданское право, Code civil.